

Dieuwke de Hoop Scheffer

Onbeschreven staten in het etswerk van Jan Both

Wie het voorrecht heeft in een grote verzameling grafiek te werken moet er altijd op bedacht zijn onbekende schatten te ontdekken; ook in het werk van belangrijke etsers dat reeds door één of meer prentenkenners in catalogus werd gebracht¹. Zo bleek onlangs dat de beschrijving van de staten – de bewerkingsfasen – van vier Italiaanse landschappen van Jan Both (Utrecht ca. 1618–1652), de zogenaamde landschappen in de hoogte – hij etste er ook vier in de breedte – veel te algemeen was. Door grote en kleine verschillen zijn zij niet onder één hoedje te vangen.

De beschrijving van de verschillende staten bij Hollstein is van Dutuit overgenomen, die op zijn beurt waarschijnlijk Weigel heeft overgeschreven. Dit laatste wordt ook door Philip van der Kellen, een oud-directeur van het Rijksprentenkabinet, in zijn manuscriptaantekeningen (in het Rijksprentenkabinet) verondersteld. Van der Kellen, die zich overigens zelden in zijn altijd uiterst zakelijk gehouden aantekeningen uit, zegt dan ook bij de beschrijving van de staten van Jan Both over Dutuit en Weigel: *Ik stel echter weinig vertrouwen in hunne nauwkeurigheid*. Bartsch kende slechts twee staten: I, met de naam van Both en het adres van Matham, en II, waarbij dit adres is weggeslepen. Weigel, Dutuit en Hollstein vermelden ten onrechte in de vierde staat een nummer, dat dan later zou zijn gewijzigd.

Veel boeiender is evenwel dat er van Dutuit 2 en 4 nog niet eerder gesignaleerde, vroege staten kunnen worden aangewezen.

Om met de belangrijkste te beginnen (Dutuit 4): *Het landschap met de twee muilezels* of de *Rocca Aquatico* bij Ancona² (afb. 1).

Van deze ets kwam een staat tussen de eerste en de tweede aan het licht, terwijl bij verdere

Afb. 1. Jan Both, *Het landschap met de twee muilezels*. Ets, eerste staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 2. Jan Both, *Het landschap met de twee muilezels*. Ets, tweede staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 3. Jan Both, *Het landschap met de twee muilezels*. Ets, derde staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 4. Jan Both, *Het landschap met de twee muilezels*. Ets, vierde staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

bestudering de prent die altijd voor een late staat doorging (vijfde bij Weigel, zesde bij Dutuit), de derde bleek te zijn. Om dit duidelijk te maken zullen wij de Amsterdamse exemplaren nader bekijken en letterlijk 'onder de loep' nemen.

De eerste staat – dat geldt voor alle vier landschappen en daar zijn alle onderzoekers het over eens – is zuiver ets (d.w.z. de burijn is er nog niet aan te pas gekomen), de lucht is onbewerkt en de kaderlijn ontbreekt nog (afb. 1). Op de eerste staat van deze prent is het rechtergedeelte van de rotsen links niet duidelijk gemarkeerd, de heuvels op de achtergrond hebben geen arceringen en het gebladerte van de bomen rechts is onvoltooid, om enkele van de meest in het oog springende kenmerken te noemen. Helaas is het Amsterdamse exemplaar aan alle kanten afgesneden, waardoor niet kan worden vastgesteld dat de kaderlijn ontbreekt, zoals blijkt uit het volledige exemplaar van de eerste staat in het British Museum te Londen. Op onze (nieuwe) tweede staat (afb. 2) vallen de bewerkingen duidelijk in het oog: alle hierboven genoemde ontbrekende gedeelten zijn toegevoegd: de rotsen, de weg,

de lucht, de bergen tekenen zich duidelijker af en de voorstelling is omlijst door een kaderlijn.

Indien Uw ogen nog niet moe zijn geworden van het turen neem ik U mee naar de derde staat, waarop het meest rechtse en laagste gedeelte van de rots verticale lijntjes heeft gekregen en de linker heuvel geheel gearceerd is; de drie bomen achterin op het middenplan hebben een sterker accent gekregen (afb. 3).

De vierde staat (afb. 4) geeft ons, behalve enige verzwaring van de partijen in de linker benedenhoek, nog enkele verticale accenten op de grote witte rots te zien; de lage boomgroepen links en aan de voet van deze rots zijn veel meer uitgewerkt en ook de man met zijn hond, zijn door kruisarceringen duidelijker zichtbaar geworden. In de vroege staten verdwijnen zij geheel in het landschap. In de linkerbovenhoek verschijnt de naam van de kunstenaar; of deze laatste bewerkingen en de naamgeving van Both zelf zijn, wordt tegenwoordig sterk betwijfeld. De volgende staten met onder meer het adres van Matham (waarschijnlijk is dit Theodoor Matham (1605/06–1676)) zijn het zeker niet,

Afb. 5. Jan Both, *Het landschap met de ossewagen*. Ets, eerste staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 6. Jan Both, *Het landschap met de ossewagen*. Ets, derde staat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

daarover is iedereen het wel eens. Ook na Both's dood (in 1652) zijn zij nog uitgegeven, voorzien van een nummer; het adres van Matham is dan weggeslepen³. Volgens Weigel heeft Basan⁴ de platen bezeten. Het is niet duidelijk waarop Hollstein's mededeling berust dat de koperplaten nog zouden bestaan; hij vermeldt niet waar deze zich zouden moeten bevinden.

Ook de tweede ets in deze serie (afb. 5): een landschap tussen Ancona en Sinigaglia, naar de voorstelling '*Het landschap met de ossewagen*' geheten (afb. 7) kent meerdere bewerkingsfasen dan in de beschrijvingen van genoemde oeuvre-catalogi wordt aangenomen; pas in de vierde staat wordt deze van Both's naam voorzien⁵. Zijn manier van werken in de verschillende staten is analoog aan de hierboven besproken prent. Behalve de genoemde karakteristieken van de eerste staat van alle etsen van deze reeks is hier nog een klein detail: de wielen van de wagen zijn slechts in dunne omtreklijntjes aangegeven. Op de tweede staat (in Londen, British Museum; deze ontbreekt in Amsterdam) worden lucht en kaderlijn aangebracht, de bergen links op de achtergrond hebben

meer vorm gekregen en ook hier is het gebladerte van de hoge bomen links verder bewerkt. In de derde staat voegt de kunstenaar op verschillende plaatsen op de rotsen verticale lijnen toe, o.a. boven het dorpje links achter en bij het kasteel op de rots; op de rechter rots boven de koeien met hun herders zijn nog wat kruisarceringen aangebracht, waardoor de begroeiing wat meer reliëf krijgt (afb. 6).

Tenslotte zou ik nog even de aandacht willen vragen voor een klein detail op vier exemplaren van deze serie in het Rijksprentenkabinet⁶. Op de eerste staten van D. 1, 2 en 3 zien wij in het nog onbewerkte gedeelte (afb. 7) en op de hierboven besproken derde staat van D. 4, op de voorgrond in het midden, verstopt in een waterpoeltje (afb. 8), in een 17de (?) eeuwse of misschien archaïserende latere hand (terwille van de authenticiteit?) het woordje: 'bott'. Ik kon mij niet voorstellen dat geen van onze illustere voorgangers dat wel in andere collecties zou hebben opgemerkt maar onvermeld zou hebben gelaten. Het menselijk oog noch de loep bracht de oplossing; de microscoop maakte duidelijk dat de naam er met de

Afb. 7. Detail van afb. 5, met het opschrift 'Bott'.

pen is ingeschreven, door wie en waarom zal helaas wel nooit meer te achterhalen zijn⁷.

Naar aanleiding van bovenstaande beschrijvingen van de beide landschappen bij Ancona zou ik de eerste drie staten – voordat Both's naam er op gegraveerd wordt – nog aan de kunstenaar zelf willen toeschrijven. Bij de grote *peintres-graveurs* kan men van een groep prenten, die, zoals in dit geval, naar het formaat bij elkaar schijnen te horen, niet altijd aannemen dat iedere prent eenzelfde aantal bewerkingen heeft ondergaan; ieder blad is een zelfstandig kunstwerk, over het ene was de kunstenaar eerder tevreden dan over het andere, aan het ene werd meer tijd en aandacht besteed dan aan het andere. Ik verwacht niet dat het voor de lezer even boeiend is de kunstenaar op zijn weg te volgen als voor de beschouwer van de kunstwerken zelf. Misschien is het een aansporing na lezing de etsen te komen zien in de studiezaal van het Rijksprentenkabinet.

Het grafisch oeuvre van Jan Both is niet groot: hij maakte tien Italiaanse landschaps-etsen, maar door Burke wordt – op niet

Afb. 8. Detail van afb. 3, met het opschrift 'Bott'.

geheel overtuigende gronden – aan Dutuit (Hollstein) 9 en 10 getwijfeld. Verder maakte hij een serie van de vijf zintuigen naar ontwerpen van zijn oudere broer Andries. Deze laatste gaan waarschijnlijk aan de eerste vooraf, maar een nadere datering of chronologie van zijn prenten is niet mogelijk⁸.

Noten

¹ A. Bartsch, *Le peintre-graveur* v, Vienne 1805. James D. Burke, *Jan Both: Paintings, Drawings and Prints*, New York en Londen 1976.

E. Dutuit, *Manuel de l'amateur d'estampes* IV, Paris 1881.

F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts* III, Amsterdam 1950.

J. L. L. Tilanus, *Het grafisch werk van drie Italianisanten, Jan Both, Nicolaes Berchem en Karel Dujardin*, Gent 1974-75.

R. Weigel, *Suppléments au peintre-graveur de A. Bartsch*, Leipzig 1843.

² Een tekening in het British Museum te Londen werd door Hind (A. M. Hind, *Catalogue of Dutch and Flemish Drawings* III,

no. 8) beschouwd als voorstudie voor de ets; Burke (*o.c.* p. 296) schrijft de tekening toe aan een kunstenaar uit Both's naaste omgeving. Dit landschap bij Ancona heeft Jan Both ook in een schilderij vereeuwigd (cat. National Gallery, Londen 1973, no. 959).

³ Op de 1ve of ve – de laatste – staat van D.2 in het British Museum te Londen verschijnt het adres van Mariette. Burke vermeldt bij D.3 en 4 een ve staat: *With the inscription 'Mariette ex'*. Bij D.3 wordt geen verblijfplaats vermeld; bij D.4, Washington (bij navraag bleek dit niet het geval te zijn). Mijn dank voor dit onderzoek aan Jacqueline L. Sheeham. Of het adres van Mariette op alle prenten uit deze serie voorkomt, zoals doorgaans wordt aangenomen, is niet zeker.

⁴ Pierre François Basan (1723–1797), een Franse graveur en uitgever die vele koperplaten in handen heeft gekregen, opgestoken en heruitgegeven, vooral van Noordnederlandse kunstenaars, van wie Rembrandt het bekendste voorbeeld is.

⁵ De beide andere uit deze groep (D. 1 en 3) zijn reeds in de tweede staat getooid met *JBoth fe*, waarschijnlijk niet door de kunstenaar zelf, zoals reeds werd opgemerkt. Burke gaat nog verder en schrijft van alle vier prenten alleen de eerste staat aan Both toe.

⁶ Een bijzondere omstandigheid is dat deze vier prenten met de toegevoegde naam in inkt (D. 1^I, 2^I, 3^I en 4^{III}) in 1895 tezamen werden overgenomen van de Vereniging Rembrandt. Zij zijn dus ook al voordien bij elkaar geweest. Degene die de etsen in onze inventaris inschreef (Van der Kellen?) heeft reeds opgemerkt dat de naam in inkt was geschreven.

⁷ Burke heeft dit in de eerste staten van D.1, 2 en 3 wel gezien, maar niet in D.4^{III}; hij noemt het een unieke proefstaat, waar de naam is geëtsd. D. 1^I is niet in Londen, zoals Burke per abuis vermeldt (Mr John Rowlands bevestigde mij dit, waarvoor op deze plaats mijn dank).

⁸ De poging die Tilanus (*o.c.* p. 38 en 42–43) onderneemt om de chronologie vast te stellen brengt ons niet veel verder, temeer daar hij zich van iedere datering onthoudt.